

Володимир Бондаренко
(Запоріжжя)

ВІЛЬНОКОЗАЦЬКИЙ РУХ У ПІВНІЧНІЙ І ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ (1923–1939 РР.)

У статті досліджується зародження вільнокозацького руху у Північній і Південній Америці. Аналізуються основні напрямки його діяльності у 1923–1939 рр. З'ясовуються особливості руху порівняно з країнами Європи того часу. Джерельною базою статті є архівні матеріали, мемуари та публікації періодичної преси тих часів.

Ключові слова: вільнокозацький рух, Українське національне козацьке товариство, гетьманський рух, еміграція, Північна і Південна Америка.

Владимир Бондаренко. Вольноказаческое движение в Северной и Южной Америке (1923–1939 гг.)

В статье исследуется зарождение вольноказачьего движения в Северной и Южной Америке. Анализируются основные направления его деятельности в 1923–1939 гг. Выясняются особенности движения сравнительно со странами Европы того времени. Источниковедческой базой статьи есть архивные материалы, мемуары и публикации периодической прессы того времени.

Ключевые слова: вольноказачье движение, Украинское национальное казачье товарищество, гетманское движение, эмиграция, Северная и Южная Америка.

Volodymyr Bondarenko. Free kozaks' movement in North and South America (1923–1939).

This article examines the emergence Free Cossacks movement in North and South America. The basic directions of its activity in the years 1923–1939. Analyzed features of motion compared with the European countries of the time. Source base article has archival materials, memoirs and publishing periodical press of the time.

Key words: Free Cossacks movement, Ukrainian National Cossack association, Hetman movement, emigration, and North and South America.

Протягом двох десятиліть існування сучасної української держави козацький рух пройшов складний шлях піднесення, падіння і подальшого розвитку. За цей час був накопичений певний досвід діяльності козацьких осередків в умовах розбудови сучасної української держави. На жаль, значний досвід діяльності вільнокозацького руху у ХХ ст. залишається маловідомим або невідомим для керівників та членів сучасних козацьких організацій. До того ж, період 20–30-х рр. ХХ ст. є актуальним, так як це був час великої економічної кризи, соціальних потрясінь, значних викликів для демократичного суспільства. Все це є співзвучним для сучасних процесів в Україні. Тому, досвід діяльності організацій Вільного козацтва у демократичних країнах стане в нагоді для органів державної влади, місцевого самоврядування та керівників і членів сучасних козацьких осередків.

Дослідження вільнокозацького руху в еміграції у міжвоєнний період не знайшло достатньої уваги у працях українських істориків. Значну увагу вони приділили подіям 1917–1923 рр. Серед робіт відзначимо праці В. Голубка, П. Захарченка, О. Тимошука [5; 9; 18]. Останнім часом з'явилися нові монографії присвячені цьому періоду [3; 12]. Значно меншу увагу приділили історики розвитку вільнокозацького руху як у міжвоєнний період, так і після Другої світової війни. Діяльності Українського національного вільнокозацького товариства (УНВКТ), Українського національного козацького товариства (УНАКОТО) та Українського національного козацького руху (УНАКОР) присвятила свої статті Т. Осташко [15]. Певну увагу Вільному козацтву у роки Другої світової війни приділив у своїй монографії А. Боляновський [1]. Жодної монографії або дисертації яка б комплексно досліджувала проблему цього періоду не створено. Ще гірше досліджені аспекти проблеми у післявоєнний період аж до розпаду СРСР. Початок дослідження цього періоду поклали розвідки автора цієї статті [2].

Розгортанню вільнокозацького руху у Північній і Південній Америці історики української діаспори приділили незначну увагу. Деякі згадки про діяльність гетьманських “Січей” є у роботі М. Марунчака [13]. Значно більше уваги приділено цьому аспекту у роботі М. Куропаса [11]. Серед сучасних українських істориків зазначимо Т. Сидорчук, яка присвятила статті дослідженню січового руху у Північній Америці [16-17]. Зовсім не дослідженою залишається діяльність козацьких організацій у Північній Америці в 20–30-х рр. ХХ ст. Теж саме можна віднести і до історії козацьких організацій у міжвоєнний період на території Південної Америки. Отже, діяльність організацій Вільного козацтва у міжвоєнний період еміграції залишається малодослідженою, а діяльність вільнокозацького руху у Північній і Південній Америці взагалі не дослідженою. Тому, цей аспект проблеми на наш погляд потребує значної уваги істориків і подальшого вивчення.

Виходячи з аналізу сучасного стану історіографії цього аспекту проблеми метою статті є вивчити вільнокозацький рух у міжвоєнний період у Північній і Південній Америці. А завданнями статті є дослідити зародження вільнокозацьких осередків у 1923–1939 рр. на американських континентах; проаналізувати основні напрямки їх діяльності у вищезначений період і з'ясувати особливості притаманні цим організаціям та їх відмінність від осередків Вільного козацтва у європейських країнах. Джерельною базою статті є архівні документи, спогади, статті періодичної преси тих часів.

Після Першої світової війни і національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. почалася друга хвиля української еміграції. Вона складалася як з політичної еміграції, головним чином з Наддніпрянської України, так і з трудової еміграції з Галичини, Західної Волині, Буковини і Закарпаття. Політична еміграція головним чином оселилася в країнах Європи. На початку це були – Польща, Румунія, у меншій мірі Болгарія і Югославія, а пізніше – Чехословаччина та Франція. Вояки УНР, які склали більшість емігрантів, намагалися не від'їжджати далеко від України, бо вони вірили в швидке повернення після падіння більшовицької влади. До того ж, у слов'янських країнах менш складним був мовний аспект. Чехословацький уряд взагалі створив, особливо у 20-х рр., сприятливі умови для емігрантів з України. Тому, до Північної і Південної Америки виїхала незначна кількість вояків армії УНР. Значно більшу групу серед політичних емігрантів до обох Америк склали старшини та вояки Української галицької армії, які не побажали або не змогли повернутися до західноукраїнських земель після польської амністії 1923 р.

Більшість другої хвилі емігрантів до Північної і Південної Америки склали заробітчани з Західної України. У цей час до США за різними оцінками виїхало від 170 до 200 000 українців, а до Канади – біля 70 000 осіб [7, с. 629-637]. Враховуючи першу хвилю еміграції та її нащадків, зрозуміло, що на той час серед еміграції переважали вихідці з західноукраїнських земель. Друга хвиля еміграції вирізнялася більшою освіченістю та суспільно-політичною активністю. З неї вийшли більшість видатних громадсько-політичних та релігійних активістів і керівників українських організацій у США та Канаді. Відомий дослідник іміграції в Канаді М. Марунчак, характеризуючи внесок вояків армії УНР і ЗУНР до надбань українців в Канаді, зазначав, що вони принесли в серцях велику любов до батьківської землі та віддану пошану до принципів свободи. Це посилювало мораль нової спільноти, в респекті до свободи людини та спільноти [13, с. 36-37]. У Канаді все ж таки більшість імігрантів продовжували займатися сільським господарством, але кількість мешканців міст постійно зростала. У США значну кількість у 20–30-х рр. ХХ ст. склали робітники, особливо на заводах Г. Форда у Чикаго, Детройті і Клівленді. Як раз серед українців США і зародився козацький рух у Північній Америці.

У Америку козацькі традиції емігранти перенесли з місць свого попереднього оселення. У Галичині це було пов'язано з національним відродженням другої половини ХІХ ст. У 60–80-х рр. ХІХ ст. під впливом національного руху в Наддніпрянській Україні на Галичині з'являється народовський напрям. Головним чином це були представники студентської молоді. У 1861 р. вони створили товариство “Січ”. Молодь була омріяна козацькою романтикою. Члени товариства носили козацькі шапки, вишиті сорочки, шаровари, слухали та співали козацькі пісні. Під час зібрань вивчалися історичні твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова з історії козацтва. Пізніше з'явилися подібні товариства у Відні та на Буковині.

Про вплив козацької ідеї на західноукраїнський визвольний рух свідчить поява у 1900 р. фізкультурно-спортивної організації “Січ”. Символіка організації – малинові стрічки, прапори, підкреслювала зв'язок з козацтвом. Посади в організації мали також козацькі назви. Головним завданням Українського січового союзу було патріотичне виховання на основі історичних тра-

дицій козацтва. Логічним стало і те, що коли в 1913 р. виникла стрілецька секція "Січ", то її члени стали називатися січовими стрільцями.

Тому, не дивно, що 11 листопада 1916 р. на I-му Січовому З'їзді була заснована "Січова Організація Українців в Злучених Державах". Отаманом був обраний М. Рибак. Довгий час організація носила культурно-просвітній та оздоровчий характер і була спрямована на українську молодь. У її органі "Січові вісті" головним чином публікувалися різноманітні історичні матеріали та методичні поради з фізкультури та спорту. Події на Україні особливо національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях привели до змін в ідеології та організації руху. У серпні-вересні 1919 р. відбувся II-й Січовий З'їзд у Нью-Йорку на якому було проголошено нове організаційне гасло: "В боротьбі збудуємо право своє!". Хоча січовий рух залишався надпартійним і патріотичним, але його характер змінювався з спортивно-оздоровчого на військовий. Традиції Запорізької Січі зберігалися у самій організації, з назвами кіш, курінь, сотня так і у назвах її керівників – отаман, кошовий отаман, сотник. Військовим прапором "Січі" був малиновий козацький прапор. У травні 1920 р. відбувся III-й надзвичайний з'їзд організації на якому були закріплені основні її принципи: надпартійність, патріотизм, соборність, опертя на релігійні цінності. На 1922 р. "Січі" існували у 16 містах США і були об'єднані в п'ять округів, найбільш активними були округи з центрами у Чикаго, Клівленді та Детройті [17, с. 102-104]. Канадійська Січова Організація була заснована 25 травня 1924 р. в Торонто. Її лідером став В. Босий. До кінця 1924 р. її осередки існували у Торонто, Ошаві, Гамільтоні, Віндзорі і Престоні та стала видавати свій орган "Пробій". Улітку 1924 р. відбувся I-й Січовий Здвиг [13, с. 60].

Зрозуміло, що нова вільнокозацька організація під назвою Українське національне козацьке товариство, яка виникла 1 січня 1923 р., на чолі з І. Полтавцем-Остряницею звернула увагу на січовий рух у США і Канаді. Для роботи був використаний давній знайомий І. Полтавця-Остряниці Каленик Лисяк. На той час він працював дипломатичним кур'єром уряду УНР. 10 травня 1923 р. Рада Генеральної Старшини УНАКОТО і представники Генеральних Рад Вільного козацтва I і II-го скликання звернулися до хорунжого К. Лисяка з проханням представляти організацію у Північній і Південній Америці [19, арк. 3]. Одночасно він очолив так звану Зимову станицю, цей термін не був притаманний українському козацтву. У донських козаків він означав козацьке представництво до Москви, Польщі та інших країн звичайно цар приймав отамана і 108 козаків тричі на рік, переговори з ним вів Посольський Приказ. Можливо це пояснювалося службою І. Полтавця-Остряниці у кубанських частинах у Першу світову війну та зацікавлення історією козацьких військ Росії.

Постать представника УНАКОТО в обох Америках була не випадковою і неординарною. На наш погляд, біографія цієї людини потребує подальшого ретельного дослідження. Каленик Вахтанович Лепикаш народився за одними даними у 1889 р. [8, с. 1298], а за даними Р. Ковалю 18 серпня 1887 р. у с. Велика Бубнівка Подільської губернії [10]. Будучи молодою людиною вступив до лав партії есерів, переслідувався царським урядом та неодноразово арештовувався. Засуджений до 20 років каторжних робіт. Відбував покарання під м. Іркутськом. Після втечі з каторги змінив прізвище та ім'я – на Григорія Лисяка. Брав участь у Першій світовій війні. Закінчив школу прапорщиків у 1916 р., був нагороджений георгіївським хрестом. У 1917 р. познайомився з І. Полтавцем-Остряницею у Петрограді. Засновник і активний учасник вільнокозацького руху, воював в армії УНР. У 1919–1920 рр. учасник Першого Зимового походу. На еміграції перебував у США. З 1925 р. активно займався підприємницькою діяльністю і був спонсором багатьох організацій і установ української еміграції. Разом з сином брав участь у подіях на Закарпатті 1939 р. Його син Петро загинув при обороні м. Хусту. Після Другої світової війни Каленик Лисяк продовжив свою громадсько-політичну діяльність. У 60–80-х рр. був активним учасником Українського Вільного козацтва. Журнал "Українське козацтво" в значній мірі виходив на його гроші. За свою діяльність був нагороджений Козацьким лицарським хрестом з мечами та золотою гілочкою від УВК. На Великій Козацькій Раді у 1977 р. на честь його 90-річчя він став почесним козаком Українського Вільного козацтва [4]. Помер Каленик Лисяк у 1980 р. і похований у США.

Діяльність УНАКОТО, у країнах де ще не було представництва, здійснювалося так званими Генеральними уповноваженими. Інструкцію яка визначала повноваження Каленика Лисяка було йому надіслано 10 травня 1923 р. Згідно до неї він наділявся представницькими повноваженнями у стосунках як з українськими організаціями і партіями, так і з іноземними представниками. Генеральний уповноважений повинен був закласти організаційний комітет з 10-25 осіб,

який у майбутньому ставав Президією місцевої організації, а також первісні організації з трьох осіб. Ці осередки повинні були діяти на зразок фашистських, комуністичних або ірландських партійних організацій. Каленик Лисюк повинен був налагодити зв'язки з іноземним капіталом та створити спільні економічні комітети. Але йому заборонялося надавати якісь гарантії або виділяти якісь концесії без згоди керівництва. Заборонялося також мати справу з будь-якими інтернаціонально-соціалістичними організаціями [20].

Діяльності представника Вільного козацтва сприяла Січова організація у США. “Січові вісті” у серпні 1923 р. повідомляли, що у червні до Нью-Йорку прибув козацький посол п. К. Лисюк, який пізніше побуває і в Чикаго. Екзекутива організації звертала увагу на спільність козацької ідеї УНАКОТО та “Січі”. Висловлювалася подяка за публікацію у “Січових вістях” з “Українського козака”. Січовики повинні були уважно читати ці матеріали, а особливо нову статтю “До історії козацького руху в Україні у 1917–1918 рр.” [21].

Поширення вільнокозацьких організацій привело до переорганізації УНАКОТО. Було вирішено створити окремі організації на чолі з маршалами які підпорядковувалися І. Полтавцю-Остряниці. Їх було чотири: у Північній і Південній Америці, армії УНР, Чехії і на Україні. П'ятого липня 1923 р. маршалом на обидві Америки став К. Лисюк. Він одержав і відповідну інструкцію. Маршал мав булаву і особисту печатку. У випадку повстання на Україні він повинен був очолити одну з армій [22].

Метою організації Вільного козацтва у Америці була підготовка резерву на випадок повстання в Україні. Тоді загони Вільного козацтва повинні були відіграти роль армії генерала Галлера під час війни ЗУНР з Польщею. Безпосередньо військовими справами повинен був займатися кошовий отаман, як командир корпусу. Начальником штабу був кошовий писар, а його заступником – кошовий обозний. Різноманітні відділи штабу очолювали кошовий осавул, хорунжий і бунчужний. Перший військовий товариш був завідуючим культурно-просвітницьким відділом, а другий – печаті і пропаганди. Були також кошовий скарбник і суддя. Кіш поділявся на дивізії (області) на чолі з дивізійним отаманом. Дивізія – на полки, на чолі з полковим отаманом. Дивізійна і полкова старшина мали аналогічну кошовій старшині структуру, але з додаванням на дивізійному рівні слова – “військовий”, а на полковому – “полковий”. Передбачалося створити чотири дивізії: першу – канадійську, другу – американську, третю – аргентинську, четверту – бразильську [23].

Протягом 1923 р. стосунки К. Лисюка і І. Полтавця-Остряниці поступово почали загострюватися. Причиною були безперервні прохання про гроші, вимоги створити підприємницькі структури для здобуття коштів, а також контакти з російською еміграцією з боку військового отамана. Всі ці обставини привели до розриву між ними та виходу К. Лисюка з УНАКОТО. У листі до І. Полтавця-Остряниці 20 листопада 1923 р. К. Лисюк писав: “Високоповажний пане Отаман.

Як Ви бачили, то я віддавався організаційним справам всею душею і силами. Я є націоналіст і люблю свій Рідний Край більш самого себе. Защо люблю і сам не знаю, но люблю рідні оселі, нарід, землю і те сонце що сяє над нашою землею (тут нема такого сонця). Чим більш страждав Український нарід в боротьбі за волю, тим більш я почував себе українцем і те почуття в'язало мене з моїм народом. Я не політик, не розумію цей науку і для того сліпо вірив всім хто гарно “співав”. Ви знаєте причини мого знайомства з Вами і що було причиною тому що я став з Вами працювати. Хай же тепер паде прокляття на голову тим, хто святим іменем змученого нашого народу робить і робив свою кар'єру. Найбільш винні тут ті, котрі були з вами, но як злодії тишенько втекли і не повідомили про небезпеку голосно на весь світ. Ви знаєте про кого пишу і знаєте більш мене що то є правда. Довго Ви мені крутили голову і ховали правду, но шила в мішку не удержати. Тепер я сам довідався проте що повинен знати всякий українець. Коли я питав чого всі лають Полтавця, то ті слабодухи (певне мали пляни і боялись втрати симпатій). Я пішов сміле до Вас і не глядячи на нарікання на інше, став до праці. Працю вів я на два фронти: часто йшов навіть проти ваших вказівок, а другий, це я збирав все що міг для того щоби найти ту правду про котру Ви дуже добре знали, а котру від мене ховали. Тепер я знаю хто Ви і Вашу роботу і для того нам не по дорозі з Вами. Пишу Вам бо знаю що є багато в організації таких задурених як я. Брудна Ваша робота, ще брудніше тим, що Ви робите цю роботу чужими руками для ворогів Нашого народу. Тепер нині є зрозуміле все. Тепер ясно мені стає справа з князем Трубецьким, його листи і мандати. І так я кінчаю свою роботу в Вашім бруднім ганебнім ділі для того, щоби працювати далі для користі Рідного краю і свого народу” [24, арк. 6-6зв.].

Розрив К. Лисюка з УНАКОТО відбувся у той час коли до Америки прибув О. Назарук. Він почав редагувати "Січові вісті" у листопаді 1923 р. Вплив І. Полтавця-Остряниці на події у січовому русі фактично зменшився, а серед січовиків поступово зростав вплив прихильників П. Скоропадського. У 1924–1925 рр. більшість осередків січового руху визнали зверхність бувшого гетьмана України. Змінився і характер руху, який все більше набував характер – військового. Під час Шостого Січового з'їзду у Детройті (липень 1927 р.) відбулися маневри на яких були присутні представники американських Збройних сил США. Була запропонована до участі і військова техніка з боку американських військових, але для її транспортування не вистачило коштів. Представники армії США були здивовані високим рівнем підготовки і бойовим духом січовиків. У 1929–1930 рр. пройшли літні військові збори та маневри представників "Січей" з Чикаго, Детройту та Клівленду, у яких брали участь до 500 січовиків. У 1933 р. почалася нова авіаційна акція "Січей". До 1939 р. було створено 12 авіаційних шкіл де проходили військову та авіаційну освіту багато представників української молоді. На гроші представників української діаспори у США, Канаді та Європі були закуплені 3 літаки, які одержали назву "Україна", "Львів", "Київ". Військові підрозділи з січовиків були включені до 132-го полку Національної гвардії США [16, с. 76-80]. Активно співпрацювали з канадійською армією представники січово-гетьманського руху. Вони брали активну участь у маневрах армії Канади і проходили військову підготовку у 10-й військовій окрузі в таборі "Тюз" [13, с. 61-62]. Таким чином, напередодні Другої світової війни вільнокозацький рух на території США і Канади здобув значний розмах та все більше набував ознаки дійсно військової організації.

Паралельно з виникненням і розвитком козацького руху у Північній Америці, розвивався він і у Південній. Центром його стала Бразилія, як і в Північній Америці більшість імігрантів походила з західноукраїнських земель. Українська іміграція значно поступалася чисельністю імігрантам США і Канади. До 1914 р. до Бразилії прибуло 40 000-45 000 українців, а у міжвоєнний період – 10 000 осіб. На відміну від північно-американських імігрантів вони були сконцентровані головним чином у південних штатах Бразилії, де проживали окремими поселеннями (колоніями). Значну роль у громадсько-політичному житті українців мали греко-католицька і православна церкви. У 1922 р. представники українських організацій головним чином просвітянського напрямку створили "Український Союз", але незабаром він фактично розпався на дві частини: одна під керівництвом просвітян м. Курітібі, а інша на чолі з греко-католицькими священиками на чолі з товариством "Україна". У 1938 р. він змінив назву на "Хліборобсько-Освітній Союз" [6, с. 170-172]. У 1931 р. в колонії Гонсалес Жуніор православний священик Д. Сідлецький (псевдонім Тягнигоре) заснував організацію "Молоде Козацтво". Він народився у 1880 р. на Київщині, старшина Армії УНР, на еміграції в Польщі, на Кубі й у США (1924–1930 рр.). У 1931 р. на доручення архієпископа Теодоровича виїхав до Бразилії для організації Української автокефальної православної церкви. Дмитро Сідлецький є автором чисельних оповідань та повістей для дітей на теми козащини і життя України в історичні часи. Помер в 1945 р. у колонії Ірасема (Ірапутан, Бразилія).

Членами "Молодого Козацтва" були представники молодіжної громади Українського Союзу. Вона поділялася на два курені: Чигиринський (парубочий) і Білоцерківський (дівочий). Кожен з куренів мав своїх курінних отаманів, сотників, осавулів і нижчу старшину. Дмитро Сідлецький очолював організацію і всі його називали "Батько Отаман". Молоде Козацтво було влаштоване за військовим зразком. Сам Д. Сідлецький під час виконання обов'язків отамана одягав військовий однострій. Був впроваджений принцип єдиноначальства, жорстка військова дисципліна та карний кодекс на випадок невиконання наказів. Були засновані ще шість куренів у штатах Парані і Санта-Катарині. За необхідністю збиралися старшинські Ради, які вирішували поточні питання. В організації проводилася активна культурно-просвітницька діяльність. Існували секції – аматорський гурток, школа українознавства, два хори, духовий оркестр, бібліотека, секція гімнастики і військових вправ. У неділю та святкові дні проводилися гімнастичні військові вправи в козацьких одностроях. Перед недільними богослужіннями проводилися стройові огляди та дефіле з козацькими прапорами. Рух не був масовим, бо для утримання організації збиралися членські внески і необхідно було членам придбати однострої. Після приходу до влади військової диктатури у 1938 р. рух поступово став згортатися. У 1940 р. були заборонені всі українські організації. "Молоде Козацтво" було розпущено, а його члени розійшлися, побоюючись репресій [14, с. 22-24].

Отже, вільнокозацький рух у Північній і Південній Америці зародився у міжвоєнний період. Він поділявся на декілька організацій, які мали різну політичну спрямованість. Суб'єктивні причини фактично припинили діяльність УНАКОТО в Америці. Навпаки, січовий рух під керівництвом гетьманців набув значного розмаху і вів активну діяльність. Спроби відродити козацькі традиції у Південній Америці були епізодичними і припинилися у наслідку політичних подій у Бразилії. Досвід діяльності вільнокозацьких організацій, особливо гетьманських, може бути використаний козацькими організаціями сучасної України. Діяльність організацій Вільного козацтва, життєписи їх членів, їх внесок у громадсько-політичне і культурне життя потребує подальшого дослідження науковців.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів, 2003. – 685 с.
2. Бондаренко В.Г. Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 113–116; його ж. Характер, організаційно-правові форми та особливості діяльності вільнокозацького руху на еміграції (1919–1993 рр.) / В.Г. Бондаренко // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3 т. – Т. I. – Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009. – С. 91–96.
3. Бондаренко В.Г. Історія новітніх запорожців: вільнокозацький рух на Півдні України 1917–1918 рр.: [монографія] / В.Г. Бондаренко. – Запоріжжя: ТОВ “ЛІПС” ЛТД, 2010. – 228 с.
4. Велика Козацька Рада УВК р. 6. 1977-го // Українське козацтво. – 1977. – № 3. – С. 36–41.
5. Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
6. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: Т. 1. АБ-Гґ / [Гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1955. – 1–400 с.
7. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: Т. 2. Го-Зе / [Гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1955. – 405–800 с.
8. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: Т. 4. Кр-Мі / [Гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Вид-во “Молоде життя”, 1962. – 1205–1600 с.
9. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.
10. Коваль Р. Його подвиг забуто [Електронний ресурс] / Роман Коваль. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/>
11. Kuropas Myron B. The Ukrainian Americans: roots and aspirations / Myron Kuropas. – Toronto [etc.]: University of Toronto press, 1991. – 534 p.
12. Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.: Наукове видання / В.М. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
13. Марунчак М.Г. Історія українців Канади / М.Г. Марунчак. – Вінніпег, 1991. – Т. 2. – 512 с.
14. Несвидів А. Українське “Молоде Козацтво” в Бразилії, станиця на колонії Гонсалес Жуніор / А. І. Несвидів // Українське козацтво. – 1971. – № 4. – С. 22–24.
15. Осташко Т.С. Політичні амбіції Івана Полтавця-Остриниці / Т.С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: [Зб. наук. ст.] / [Відп. ред. В.Ф. Верстюк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 147–170; Її ж. Український козацький рух в еміграції (1919–1939) / Т.С. Осташко // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія. Ідеологія. Політика. – К., 2000. – Вип. 4. Серія: Історія. – С. 285–294.
16. Сидорчук Т. Гетьманський рух в еміграції на території США і Канади (1918–1939 рр.) / Т. Сидорчук // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 72–87.
17. Сидорчук Т. Гетьманський рух у Сполучених Штатах Америки та Канаді в міжвоєнний період як історико-політичне та світоглядне явище / Т. Сидорчук // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 101–116.
18. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) / О.В. Тимошук. – Харків, 2000. – 460 с.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 4426, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
20. ЦДАВО України, ф. 4426, оп. 1, спр. 1, арк. 4–5.
21. ЦДАВО України, ф. 4426, оп. 1, спр. 3, арк. 9.
22. ЦДАВО України, ф. 4426, оп. 1, спр. 1, арк. 9–10.
23. ЦДАВО України, ф. 4426, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
24. ЦДАВО України, ф. 4426, оп. 1, спр. 4, арк. 6–6 зв.